

XX. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI

Yard. Doç. Erkin Emet¹

Mançu sülâlesinin Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülâlesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahallî idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Hatta dış ülkelerle doğrudan doğruya antlaşmalar yapabiliyorlardı. Ancak bu sürede de Doğu Türkistan idarecilerinin Çinli olduğu unutulmamalıdır.

1930'lara gelindiğinde, Çinli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı canından bezdirmişti. Bunun sonucu yer yer ayaklanmalar patlak vermeye başladı. Bunlardan en önemlileri şunlardır;

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931'de Kumul ayaklanması,

Mahmut Muhiti liderliğinde, Ocak 1933'te Turfan ayaklanması,

Mehmet Emin Buğra liderliğinde, Şubat 1933'te Hoten ayaklanması.

Bununla beraber, yine 1933 yılı içinde Tarım havzasında Timur ve Osman isimli kişilerin liderliğinde, Altay'da Şerif Han Töre liderliğinde ayaklanmalar patlak verdi. Bütün bu ayaklanmalar Uygur Türkleri açısından olumlu sonuç verdi ve aynı sene Ürümçi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan, Çinlilerden temizlendi. Sonuç olarak XX. yüzyılda Doğu Türkistan'da iki kez bağımsız Cumhuriyet kuruldu.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında dünya çapında büyük değişiklikler ve yenilikler oluşmuştur. Bu yenilikler ve gelişmeler, emperyalizme karşı milli kurtuluş hareketlerinin kuvvetlenmesi, feodalizme, milli ve sosyal zulme, cehalete karşı, hürriyet, demokrasi ve yenilik fikirlerinin gelişmesi için yapılan mücadelelerin şiddetlenmesi, sanayi ve teknolojinin büyük adımlar ile ilerlemesi neticesinde meydana gelmiştir. Dünyanın birçok ülkesinde ve Türkistan'da başlayan bu inkilâp hareketlerine, emperyalist devletler tarafından parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu harabesi üzerinde büyük önder Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan milli kurtuluş mücadelesinde kazanılan büyük zaferler ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması büyük ilham kaynağı ve örnek olmuştur.

Birçok ülkede olduğu gibi, bu dönemde Doğu Türkistan'da da "Ceditçilik" (Yenileşme), yeniden uyanma ve milli manevi kalkınma hareketleri canlanmaya başlamıştır. Bu yenilikler tabii olarak edebiyat sahasına da aksetmiştir. Doğu Türkistan Uygur

¹ . Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Edebiyatında da,zulüm,adaletsizlik,cehalet ve hurafelere karşı hürriyet,adalet,demokrasi, kalkınma ve yenilik taraftarı olan aydın şair ve yazarlar ortaya çıkmıştır.Böylece Uygur Edebiyatında bu etkiler altında yeni bir edebiyat çağı açılmıştır.

Uygur Türkleri,tarihte sömürücü güçlerden kurtulmak için çok eskiden beri devam ettirdikleri özgürlük mücadelesine XX.Yüzyılın başlarında hız vermişlerdir. Zulüm arttıkça,Doğu Türkistan'da gelişmeler hızlanmış,büyük toplumsal olaylar gerçekleşmeye başlamıştır.Şubat 1911'de Ürümçi ayaklanması,Ocak 1912'de Kumul Çiftçiler ayaklanması patlak vermiştir.Böylece demokratik mücadelenin gelişmesiyle felsefi,kültürel ve fikri alandaki değişimler,edebiyat ve üslubun değişimini doğrudan etkilemiştir.Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde arda arda patlak veren bu ayaklanmalar,mücadelenin gelişimini sağlamanın yanı sıra edebiyatın gelişmesini de hızlandırmış;klasik edebiyatın geleneklerini devam ettirme esnasında toplumdaki olumsuzlukları eleştirebilen ve ona karşı mücadele edebilen gerçekçi yeni Uygur edebiyatının doğmasına zemin hazırlamıştır.Bu dönemdeki bazı gelişmeler, yeni Uygur edebiyatını sadece içerik ve konu bakımından değil,edebi tür,şekil üslup ve dil bakımından da zenginleştirmiştir.²

Doğu Türkistan Uygur Edebiyatı,XIX. yüzyıl öncesinde daha çok klasik edebiyatın üzerinde yoğunlaşmış durumdaydı.O dönem ediplerinin ele aldığı konuların büyük bir kısmı, aşk ve kendilerinden önce yaşayan ünlü şair ve ediplerin şiirlerine ve kaidelerine nazireler olmuştur.Bazı edipler,Şarkın ünlü destanlarından “Leyla İle Mecnun”,“Ferhat İle Şirin”,“Yusuf İle Züleyha”,“Tahir İle Zühre” gibi destanları Uygur Türkçesiyle yörenin özelliğine uygun olarak yeniden yazmışlardır.XIX. yüzyılda Uygur Türklerinin geleceğine ışık tutabilecek mahiyette araştırmalar yaparak,tarihi eserler veren ediplerimizi de unutmamak gerekir.

XX.yüzyılın başlarında yeni edebiyat akımlarından etkilenen çok sayıda genç aydın şair ve yazar yetişmiştir.Bu genç aydınların az bir kısmı,Türkiye ve Mısır gibi memleketlerde okuyup mezun olduktan sonra,Doğu Türkistan'a dönen insanlardır.Bu aydın yazarlardan biri de Abdülkadir Abdülvariz Azizi'dir.Abdülkadir Abdülvariz Azizi ve aynı görüşü paylaşan aydınların bir kısmı edebiyattaki yenilenme akımını,Doğu Türkistan'da hüküm süren Çinli Genel Vali Yang Zeng Sheng ve Jeng Shurenler'in esaretinden yerli feodal işbirlikçilerin zulmünden milleti kurtarmak ve yeniliğe geçirmek için bir basamak olarak kullandı.Neticede,bir takım ıslahatlar yapıldı.Önce eğitimdeki ders tarzı ve metodu değiştirildi.Eskiden medreselerde sadece dini kitaplar okutuluyordu.Dersler Arapça, Farsça

² .Dr. Erkin Emet, Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi, s.1-2. Ankara 1998.

yapılıyordu.Eğitim metodu pratiğe dayanmayan ve g¼nl¼k hayat ile bağdaşmayan eski usul ile y¼r¼t¼l¼yordu.

XX.y¼zyılın başlarında,Abd¼lkadir Abd¼lvaris Azizi gibi demokrat aydınların teřebb¼s¼ ve faaliyetleri ile yeni ders kitapları hazırlandı.Matematik, fizik, sarf ve nahiv (morfoloji,sentaks) coğrafya,tarih gibi modern eğitim anlayışına uygun dersler tesis edildi.Sınav sistemi oluşturuldu ve okullarda ¼đrenim Uygur T¼rkęesi ile yapılmaya başlandı.Doğu T¼rkistan'ın b¼t¼n b¼lgelerinde yeni okullar kuruldu.Bu okullardan ilki 1885 yılında Bavidun Musabay tarafından,Kaşgar'a bağlı Artuş ilęesinin İksak k¼y¼nde ağıldı.¼đretmenliđine de T¼rkiyeden getirilen Ebubekir tayın edildi.Aynı yerde 1907'de "Habibizade Dar¼'l-Muallimin"i kuruldu.¼đretmenliđine de Doğu T¼rkistanlıların isteği ¼zerine Talat Paşa'nın direktifiyle,T¼rkiye'den Ahmet Kemal başkanlığında yedi kişi getirildi.

Aynı yıllarda İli şehrinde de Mesut Sabri Bey'in teřebb¼s¼yle,çağdaş manada okullar ağıldı.Bu okullar verimli olmaya başlayınca ęin y¼netimi tarafından kapatıldı.Ahmet Kemal Bey sınır dışı edildi.

Yeni hareketin gereği olarak yayın ve neşriyatçılık faaliyetleri de meydana geldi. 1899-yılında aydın ve m¼nevver kişiler tarafından "Matbaa-yı Hurşid" (Nur yayınevi) kuruldu.1910 yılında Kaşgar'da Yenihisarlı Nurhaci adlı biri tarafından "Matbaa-yı Nur" adlı bir taş matbaa daha tesis edilerek bir ęok kitap neşredildi.

1905'te Kaşgarda kurulan "şivit" matbaasında,"Sultan Satuk Buğrahan" ve"D¼nya Coğrafyası" isimli iki kitap yayımlandı.1920 yılında,Doğu T¼rkistan'daki Gulca K¼re'de bir taş matbaa kurulup her ęeřit edebi eserler neşredildi.1918 yılında Kaşgar'da,Kutluk Hacı şevki "Ang" gazetesini ęıkardı.Bu gazete ęin H¼k¼mdarı tarafından bir s¼re kapatılmış olsa da,Kutluk şevki yine 1933 yılında "Yeni Hayat" gazetesini ęıkardı.Bu gazetede şiir,destan ve her ęeřit edebi eser neşredildi.³1927 yılında İli vilayetinde neşredilen bir başka gazetede "İli Dehkanliri" (İli ęiftęileri)'dir.1933 yılında ise ¼r¼męi'de "çin Jang Gazetesi" neşredildi.

XX.Y¼zyılın başlarında şekillenmeye başlayan ęađdař Uygur Edebiyatı,Doğu T¼rkistan'daki Uygur T¼rklerinin emperyalizme, m¼stemlekeçiliđe, feodalizme, cehalete karşı m¼cadelesini ve kendi geleceğini tayin edebilme ve insanca yaşama mesajlarını yansıtıyordu. B¼t¼n bunlar iğerikten şekle, şekilden ¼sluba kadar b¼y¼k değişikliklere yol ağarak yeni bir edebiyat meydana getirdi.

³. Muhammet Emin Kurbani, Vatanperver Alim ve şair Abd¼lkadir (Abd¼lvaris) Azizi, Kaşgar Edebiyatı, 1981, S.2, S.42-43.)

Kaşgar Merkez olmak üzere Abdülkadir Abdülvaris Azizi'nin teşebbüsü ve onun önderliğinde meydana gelen ceditizm cereyanı Çağdaş Uygur Edebiyatının doğmasında önemli bir rol oynadı.

Abdülkadir Abdülvaris Azizi Kaşgar'a bağlı Artuş denilen yerin Maşhed köyünden olup,1862 yılında çiftçi bir ailede doğdu.Abdülkadir Abdülvaris Azizi;halkı tarafından çok sevilen vatanperver,milliyetçi bir zat olup,ömrünün sonuna kadar Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiştir.Bütün Orta Asya'da sevilen büyük şair ve yazarlardan biriydi.Eğitimde reform yaparak eski okullarda Arapça ve Farsça ile eğitim vermeye son verdi.Uygur Türkçesiyle eğitime geçmeye önderlik etti.Modern fen ve edebiyatı yaygınlaştırmak ve öğrencilerin vatan sevgisini arttırmak için "Sarf ve Nahvi" (Morfoloji ve Sentaksi),"İlm-i Tecvit"(kıraat),"İlm-i Hısap"(matematik),"Akaid-i Zürürüye"(zürür akideler),"Yaş Ösmürlerge Nasihat"(Gençlere Nasihat), "Muptahil Edip" (Edebiyatın Anahtarı) gibi 8 tane eser yazdı.

Alim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizi"Akaid-i Zürürüye"adlı soru cevap şeklinde yazmış olduğu meşhur eserinde;

"İnsanların hor ve zebun olmasına sebep nedir?İki nedendir;Birincisi cahillik ve nidanlık, İkincisi tefrik ve ihtilaftır".

"İzzet-şöhret,kuvvet ne ile meydana gelir?İlim-marifet,birlik ile" diyordu.Abdülkadir Abdülvaris Azizi,ilim öğrenmeyi birlik beraberlik içinde mücadele ederek vatan ve milleti kurtarmak için diye algılıyordu ve bu yolda canla başla çalışıyordu.

Gazeteci yazar ve şair Kutluk Hacı Şevki (1876-1937)'nin çok sayıda şiiri vardır. O Uygur Türkleri'nin tarihte büyük devletler kuran, büyük tarihi şahıslar yetiştiren zengin kültür miraslarına sahip bir topluluk olduğunu bildirmek ve Uygurların kendine olan güvenini milli şuurlarını uyandırmak için "Kaşgar" konulu şiirini yazdı.

Şair Kutluk Şevki "Ana Dil" konulu şiirinde Türk dilinin Doğu Lehçesi olan Uygur Türkçesini iyice öğrenmek ve onu korumak gayesini güçlü duygular ile ifade etmiştir.

Çağdaş Uygur Edebiyatının önderlerinden biri de vatanperver şair Mehmet Ali Tefvik'tir.Mehmet Ali Tefvik,Kaşgar vilayetine bağlı Artuş ilçesinin Boyamet köyünde 1901 yılında dünyaya geldi.1914 yılı Atuşta açılan Modern fen eğitimi yapan okulda okudu.

Şair,1924 yılında Doğu Türkistan'ın Çovçek şehrinde iken,Kaşgar şehrinde vatanperver ünlü alim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizi'nin,Çin hükümeti tarafından katledildiği hakkında haber alır ve bu olaydan dolayı gazap nefret dolu duygularıyla "Okudu Aştı" şiirini yazıp sokak duvarlarına yapıştırır.

Şair bu şiirinde, Abdülkadir Abdülvaris Azizi'nin hayatına kıyan istibdadın cahil güçlerini açıkça ayıplamıştı. Şair, hükümet yetkililerinin kendisini tutuklama kararı aldığını duyduktan sonra, akşam üstü sınırı geçerek Batı Türkistan'a sığındı. Sığınmak zorunda kaldığı Batı Türkistan'dan 1925 yılında ikinci vatanı olan Türkiye'ye geldi. 1926 yılında İstanbul'da öğretmen yetiştirme okuluna öğrenci olarak kabul edildi. Mezun olduktan sonra, İstanbul civarındaki bir ilkokulda öğretmen olarak işe başladı. Bir müddet burada öğretmenlik yaptı. 1932 yılında Doğu Türkistan'da kurtuluş mücadelesinin başlatıldığını haber alan şair aynı yılın sonunda Doğu Türkistan'a döndü. Hoca Niyaz Hacı başkanlığında, Kumul vilayetinde başlayan milli kurtuluş hareketi neticesinde 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin merasimine iştirak etti. Bu heyecanı ve coşkuyu yaşayan şair Kutluk Şevki "Azatlık Yolunda" (Kurtuluş Yolunda) başlıklı meşhur şiirini yazdı. XX. Yüzyılın 30. yıllarında Çinli general Şeng Şi Sey'in cellat Stalin ile işbirliği yapması neticesinde Doğu Türkistan'daki milli kurtuluş hareketi büyük kayıplara uğradı. Şair, 1937 yılında Çinli general vali Şeng Şi Sey tarafından öldürüldü.